

LASTEHIRMUTISI

146. Kes neid lapsi sunnikuid suudab ära valvata ja valitseda, kui nad hakkavad hullama ja vallatelema! ja tükivad nad kah igalepoole ja teevad, mida ei tohi, et päris tegu nendega ikka kohe, liiati kui neid veel rohkem koos (Pr). – See on kõigi vanemate häda: laps tahab igalepoole minna ja tahab kõike teha, kuna vaevalt suudavad teda taltsutada abstraktsed ja ilmetud mõistuse keelud „ära mine” või „ära tee”, – need vaat äritavad veel enam lapse kihelevat uudishimu. Keeld saab lapse teadvusele mõjuvamaks alles siis, kui see sihitakse tundeilma, kui see elustetakse piltlikumaks, manades otsekui silmade ette nähtavaiks neid kohutavaid tagajärgi, mis keelust. üleastujaid ootamas. Just hirmu ja kartuse äratamiseks lapse hinges ongi mõeldud ja mõeldakse veel üha uusi piltlikke väljendusi ja on omistet paljudele olevusile ja kujudele spetsiaalselt päris lastehirmutise tähendus. Nende ideoloogia on lihtne: last hirmutab kõik võõras, tundmatu ja teadmatu, kuri ja kole, ebaharilik ja iseäralik, üliloomulik ja õudne. Sellelt psükoloogialt on võrsund ilmatu hulk nimetusi igalpool, on neid liivlasilgi õige mitmeid, millede vaatlemisele nüüd asugem.

Juba iga võõras inimene võib peletada last, ja sellepärast ongi otse rahvusvaheline lastehirmutise nimi lihtsalt küla = kila (L, Kr, Pr, V), näit.: lapsed olge nüüd tasa, muidu küla s.t. külaline, külamees, võõras võtab teid ära (L); öeldakse ka külaline = kilali (Pr), külaema = kila-äma (Pr, V) või külataat = kila-tõt'i (Pr). Sageli sellisele võõrale külainimesele antakse veel mingi pärisnimi, et muuta tend elavamaks: nii öeldakse Liivis küla Jaak = kila Jõkõ (Kr) või küla Mats = kila Matša (Pr), – olgu tähendat kohe, et Matša Liivis on juba vananend ja moestläind nimi, mida tegelikult enam kellegil ei ole ja mis mõjub seda õudustäratavamalt laste pääle. Sageli muutub lastehirmutiseks ka mõni päris reaalne isik, kes on mingipärast ebaharilik, anormaalne või kuidagi muud viisi hirmuäratav: nii kartnud 1890. aastais ranniku lapsed koledasti lollaka kerjusnaise vaese Mari = Nabag Maří nime ja põgenend tema enda eest uludes ja kiunudes peitu otsekui mingi nõiamoori või vana kuradi eest (Pr – vt. ka § 53, LRU I 99) (Nii näit. oli 1900. aastais Mulgimaal väga populaarseks „lastehirmutiseks” – kaltsukaupmees. „helde Mari poeg”, kellele ähvardeti anda halbu lapsi; Kõpus näit. hirmutas „vana Saánu” – lollakas kerjus, „kis olli Karistest ühes Mulgi Lohu ja Tõrva Sarjaga (= taluperemehed) Kõppu tulnd ja nõnna kerjates käis.” Nini Saánu on tuletatav sõnast sann (s.t. saun). – Saardes hirmutet talulapsi harilikult ikka saunas ja rehes elavate tööinimestega: „sauna vana”, „sauna Madis”, „sauna Jaak” jne.). Kultuurajalooliselt väga iseloomustav on, et varemajal saadud lapsi kergeimini sõnakuulelikkeks mõisakupja nimega: kui ema ainult hüüdnud, et kubjas = vagar tuleb, siis lapsed ronind kõik laudade, pinkide ja kas või voodi alla peitu (V) (Kupjast lapsehirmutisena Liivis kõneleb juba V. V. (= Wallin-Voionmaa): vt. Hämeen Sanomat Nr. 5, 5. II. 1889. – Tallinnas hirmutetakse lapsi hüüuga „võmm tuleb!”, ja nõndaviisi siis isegi modern konstaabel on muutumas lastemütoloogiliseks olevuseks!). Mingi reministsents igivanast kujutelmast on laste hirmutamine kastratsiooniga: „poisid, rahu! muidu munad maha!” (L, Ji, Ir, Kr), „lapsed, rahu! – munadelõikaja = munad-iediji tuleb” (Pr) (Eestiski esineb kohitseja (ungur, munusk) lastehirmutisena. – Vt. sel puhul J. Semper, Kalevipoja rahvaluule-motiivide analüüs 23).

Kuid paljalt reaalse olevusega ei suudeta last ohjeldada kaua ja korduvalt: laps näeb seda olevust, tutvuneb ja kaotab peagi nii-öelda „hirmurespekti” ta vastu, – vaja on mõjuda lapse fantaasialennule ja kütkestada seda mõne ebamäärase ja saladusliku mõistega, mida laps ise võiks arendada järjest õudsemaks ja hirmutavamaks. Üks väga vana sellist laadi „lastehirmutamissõna” = lapst irmtõb-sõna (Pr) ~ ädagtõb-sõna (L, Kr, Pr, V) liivis olevat lotukübar = lot’a-kibar (L, Kr, V) ~ lotša-kibar (Uu, Ir, Kr, Pr, Sn, Kl), kellest oli juttu juba kummitustegi puhul (vt. § 141). Tema olevat vana must mees, lottkübar pääs (Pr); ta olevat rukkis või metsas (V); ta tulevat põõsast ja „etskuskilt” s.t. kust tahte ning viivat lapse lipsti ära (Pr). Lotukübar esineb isegi lastelaulukeses, mis Ida-Liivis väga populaarne:

Pisikene poiss, kus sa lähed (4),
 ~ kus sa lähed, pisikene poiss (5)
 ~ Kus sa lähed lotša-kübar (1, 2, 3)
 ~ lotša-kübar, kus sa lähed (6)
 lot’a-kübar (4) ~ lotša-kübar (5) pääs,
 sinised püksid jalas (3)?
 – Ma lähen kõrtsi õlut jooma (1–6),
 pisikeste (1, 3, 4, 6) ~ ilusate (5) neidega tantsima,
 suurte neidega magama (6).
 Kus sa lähed, pisikene neid (2)?
 – Ma lähen kõrtsi tantsima (2).

– LF I: Uu Ket – 2 Ir Set – 3 Kr 17, 4 Kr 48 – 5 Sn 6 – 6 Kl 4.

Lotukübara kõrval öeldakse veel tippermüts = tippõr-mitš (Pr) (Küllap sama sõna mis saksa Zipfelmütze) ja punapüks = pu’nni bikšaz (Pr, V): sellel punapüksil olevatki tippermüts pääs – selline sirmita lotu; kui laps tükib kuhugi, siis öeldakse kohe: no mine sa, mine – küll tuleb vastu punapüks, vaat siis! (Pr); punapüks olevatki selleks, et ulakaid lapsi püüda ja ära viia (V).

Mitte ainult inimesed, vaid loomad ja muudki olevused kõlbavad lastehirmutisiks, kui nendega osatakse sugereerida lapses hädaohu või kartuse tunnet. Nii hoiatetakse last lihtsalt: metsaline = mõtsali kisub su lõhki, kui sa lähed soonetsisse või võssa (Pr). Juba Saari-maa kirjutab, kuis hirmutet lapsi: ära mine taluüuest välja, uss = üska tormab sulle järgi, hammustab, ja siis sa oled valmis (Sr). Efekti tõstmiseks kirjeldetakse edasi, kuidas uss rõngana jookseb, saba suus, sisiseb ja viuhti jalga hüppab (Sr), või antakse salapärasuse tõstmiseks ussile eufemistlik nimi pikk-putuk = pitka-kukki (L, Pr): ärgu mingi lapsed metsa ega võssa, sääl on igas põõsas pikk-putukad (L). Suurema mõju saavutamiseks kasutatakse isegi naaberkeeltest võetud sõnu, sest omakeelsed on igapäevased ja kulunud: nii näit. on liivis hundi harilikuks nimetuseks susi = su’iz, kuid lastehirmutisena hüütakse tend saarlasilt kuulnud sõnaga uñt’ (Kr).

Edasi kaldutakse loomadegi kirjeldamises fantastikasse: ärgu mingi lapsed metsa ega jõekaldale, sest jõest tuleb välja, võtab ja viib lapse ära va sarvedega karu = sõradõks okš (Sr); ärgu mingi lapsed mereranda: merest tuleb ja tallab lapsed surnuks kole ja kuri merehobu = mjer-i'bbi (L, Ii, Pr – vt. ligemalt § 67, LRU I 178) või selline suur kuldne hiilgav kala = spuoi(ji)-kala (Pr, V), kes hakkab lapsel jala küljest kinni ja viib ta ära, kui laps läheb supeldes liig sügavale ja kaugele rannast ära (Pr). – Juba varemalt oli meil juttu, kuis teo, hülge ja näki mõistete kontaminatsioon natt = nat' on kujunenud Liivis populaarseimaks lastehirmutiseks vees (vt. § 73, LRU I 197–202), kelle kõrval esineb ka veel suur-hall = sūr-al' (vt. § 72, LRU I 195).

Iselaadi lastehirmutis on lõngakera = lānga-kjera (L): videviku aegu lapsed ei tohi hullata mööda tuba; kui nad siiski ajelevad ringi ja müüravad, siis vanad ütelnud, et vaat, kus lõngakerad tulevad ahju tagant või voodi alt; lastel on nende ette nii hirm, et panevad kohe ahjupingile üles kõige nelja jalaga ja on vagusi kui lutikad; nõnda vanad ütlevad kavaluse pärast: kui ütelda kohe, et kurat on ahju taga, siis lapsed ehmuksid liiaks, ja sellepärast öeldaksegi lõngakerad (L) (Üldse kummitust kirjeldetakse meeleldi ümarguse, keerleva ja veerleva kerataolise olevusena. Vt. näit. Eestiski: näkki ehk tonti nähtud Puurmanni mõisa all jões – lõngakera joosnud vees (H I 2, 488 (10) < Kursi). Vrdl. ka ööema (LRU I 40)).

Üldse on teatud kohad lastele eriti kardetavad: väljas näit, kaev, rand, mets, soonetsid jne., hooneist pelgavad lapsed kõige enam musta ja pimedat reht (vt. § 45, LRU I 73), aga isegi toas on lastel hirmuäratavaid paiku – voodialune, pime nurk ja iseäranis veel ahjutagune, kuhu asetataksegi siis vallatute laste taltsutamiseks päris kummalisi olevusi, eriti talvel, kus lapsed ei pääse niipalju välja ja peavad veetma pikad pimedad öhtud umbses ja kitsas kambris. Siis seletet lastele ikka, et ahju taga elavat isemoodi rahvas, ahjutagused mehed = õj-taggist mied, ärgu lapsed tükkigu sinna neid tülitama (Kr). Vanasti ahjutagused olnud ju õige suured ja täiskasvand magand säääl, kuna lapsi peletet säält eemale: vat'õ, kus üks sarvedega tuleb (Pr). Niisama sarviline mees = sarlimi miez veab lapse kaevu, kui see tükib rakkele vahtima (Sr). – Selline ebamäärane „sarviline” juhatab meid aga juba üsna selgesti vana sarviku enda s.t. kuradi mõistele.

Ning nõnda olemegi hoomamatult jõudnud lastehirmutisi jälgides ning päris reaalse küla-inimese ja ussiga alates kaudu ebamäärasemate lotukübarate, lõngakerade jt. kuni täitsa üliloomulikkude olevusteni, mis õigustavad lastehirmutistegi käsitletu muude mütoloogiliste mõistete hulgas.

147. Lastehirmutised väärivad erilist tähelepanu aga veel teiseigi asjaolu pärast. – Nagu muinasjutud täiskasvanute repertuaarist on siirdund enam-vähem laste kätte, nii muutuvad muistsel ajal täiskasvanute loodud ja tõsiselt käsitletud mütoloogilised olevusedki meie ajal ikka enam ja enam ainult lastele seeditavaiks. Ainult lapsed võtavad neid veel tõsiselt või – nagu liivi eidekene kurtis – lapsed usuvad ja kardavad ikka veel külmkinga ja lotukübaratki, kuna vanad inimesed ei usu ega kardada nüüdsel ajal enam ei kuradit, ei jumalat,

mitte kedagi enam (L). Nõndaviisi olevus, kes omalajal äratand hirmu või austust vanade eneste man, muutub ajaga vaid lastehirmutiseks ja tema nimi on säilund meile mõnikord ainult veel sellisena, kuna teadmatuks jääb nende massi usundilise loomingu nimede hulk, kes pole säilund isegi enam lastehirmutistena mitte.

Huvitav on sellepärast jälgida ka Liivis neid mütoloogilisi olevusi, keda kaldutakse viima üle nii-öelda laste usurepertuaari. – Muidugi hirmutavad nii vanu endid kui ka lapsi enne kõike igasugu kummitused (vt. § 144), iseäranis sageli tarvitet lastehirmutis on eriti veel spuok (vt. § 145). Väga iseloomustav on seletus, et lastele näidatakse naljapärast lihtsalt varju ja nimetatakse seda kummituseks: vaat, vaat, näed sääl, vari = ä'n, vaat kui tuleb sulle kallale (L – vt. vastavat kummituse nimetust § 144). Sageli hirmutet lapsi tondi nimega: oot, oot, küll tont su võtab ära (Pr); kui lapsed küsivad, milline see tont õige on, siis vastatakse: kaks sarve pääs (Sr); tont asuvat ahju taga (Kr). Tondi kõrval öeldavat lastele ka moonutat sõnakuju ont' (Kr): ont' tuleb ahju tagant, sööb teid ära, kui teie kohe rahu ei jää (Kr).

Kummitusile seltsib kergesti kurat, kes lastehirmutisena omandab mingi mitmepäise kole-tise välimuse: ärge jumala eest, lapsed, randa minge, – vaat kui tuleb merest kurat kolme pääga ja viib teid ära Saaremaale (L); samuti metsas ja soonetsis asub üheksapäine kurat ja sööb lapsi (Pr), lõpuks kurat elab isegi toas ahju taga ja tuleb, viib üleannetud lapsed sinna, kisub lõhki (V). Ainult naljaasjana eksisteerib nn. märdipäeva-kurat – kasetohumaskine ja kasukakarvane koletis, keda pisikesed lapsed väga kartnud (Alho, LK 51).

Surnute suurest perest kasutatakse lastehirmutisena päämiselt külmkinga (vt. § 104): külmking on ahju taga, tuleb välja, va suur hall tekk ümber (L), tal on üksainus suur silm (Sr), härjajalad ja saba (L), – ärgu mingi lapsed sellepärast pimedas edisesse või välja (L, Ii, Sr, Ir – vt. veel § 125). Väga palju kõneldud vanasti ka kummitelavast valgest naisest (välda nai), kes esinend igasugu „viisi pääl” ja heidutand isegi vanu inimesi (Ir – vt. § 141). Kui videviku aegu lapsed liiaks vallatelnud ja hulland, siis öeldud, et valge noorik = välda jumprouv (Ii) tulevat voodi alt välja; ka vanemad inimesed ise näinuvat, kuis ta tulnud välja ja käind toas hämarikus; teind ta pole midagi, ainult käind, selline hirmutaja (Ii). – Valge naise motiiv juhib meid jällegi ilmsesti kolliteleva surnu juurde tagasi; ka lätis valge emake = balta mätite on lastehirmutisena kaunis populaarne (vrld. sel puhul S. 253, LRU III).

Mõnikord kasutatakse laste ohjeldamiseks pikse nime, kuna äikene ju loomulikult lastes õudust äratav: ärge jooske, lapsed, kodunt kaugemale, – vaat kui pikne ei tõuse ja teid podiksnarmaks ei raba (L, V). Mitme haldja puhul oli meil juba varem juttu, kuis need esinevad mõnikord lastehirmutisega rollis, nagu näit. külma Prants ja Jaan (vt. § 39, LRU I 66), rehetaat (§ 45, LRU I 73), metsaema (§ 53, LRU I 99), lehtedeema (§ 55, LRU I 104), Lääne-Liivis isegi maarjaisa, kes asub ahju taga, ja näkile võrduv maarjaneitsi, kes kisub lapsed vee alla oma kodu (vt. § 78, LRU I 220–221). Peaaegu ainuüksi veel lastehirmutisina eksis-

teerivad põõsaema (vt. § 54, LRU I 104), kaevuema ja jõemees (vt. § 62, LRU I 130). – Ning nõndaviisi siis muistne esivanemate usund muutub ajaga ikka enam ja enam ainult lastemütoloogiaks (vt. sel puhul § 80, LRU I 235).

148. Eelpool käsitletud mütoloogilised nimed on saand alles ajaga lastehirmutisiks, kuid lastehirmutised iseendast on eksisteerinud ju ka siis, kui need nimed olid veel vanadele endile tõsise austuse või kartuse objektiks. Selliste nimede kõrval ongi päris spetsiaalseid lastehirmutisi, kes on kuulund arvatavasti alati üleni ja otsani ainult lastemütoloogiasse. Isegi keeleliselt nad põlvenevad tihti just lastekeelest ja on midagi lallitussõnade taolist, kergesti hääldetavad tibutillukesilegi. Meeleldi neid lainatakse ka naaberkeeltest, sest võõras sõna iseendast juba mõjub enam. Nõnda mitmed sellised nimetused on levinud väga laiali ja muutund üsna rahvusvaheliseks. Sisuliselt nad on ikka kaunis ebamäärased: neid võib kujutella ja kirjeldada kuis tahte, vastavalt tarvidusele ja oludele igasugu situatsioones erijuhuseil.

Liivis selliseid spetsiaalseid lastehirmutisi on enne kõike boba (L, Kr) ~ bobi (Pr, V) ~ bob (L) ~ bobo·tš (L), kuna SjWied (LWb) noteerib veel sõnakuju bobil' 'Popanz' (SjWied (LWb) kirjutab ka bōb ~ bāb 'altes Weib, puošid b. 'Coquette' < vene баба?). See asub ahju taga (L, Pr) või voodi all (V) ja on oma kujult va suur must (Pr) või hall (L, Pr) mees. Ka läti lapsi hirmutab sama bubis ~ bubulis ~ bobulis 'Popanz, Knecht Ruprecht der Kinder' (ME), kuna Setus taas öeldakse pabo ~ papo. Kuid see lastehirmutis ei esine mitte ainult Baltikumis, vaid vastavaid sõnakujusid leidub veel paljudes slaavi ja soome-ugri keeltes igasugu kombinatsioones ja väga huvitavais tähendusvarjundeis, mille kohta vt. ligemalt J. Kalina artiklit SUST LII 86 jj.

Teiseks spetsiaalseks lastehirmutiseks liivis on mom (SjWied, LWb; L, Ii, Kr, Pr), ka „emaks” hüütud = mom- äma (Pr) ja selleläbi osalt isegi haldjaemadele sarnanev, nagu selgub alljärgnevast muistendist. Momm olevat väga vana sõna (L), kuid näikse tänapäev juba ununenemas. Vanasti hoiatet lapsi aina, kui need tükkind välja: momm tuleb (L, Ii, Pr). Ta olevat selline kummitus või kurat (Ii), elutseb pimedas kohas, on selline vana must naine, vanad mustad riided seljas, tal on suur kõver nina, pikad hambad ja sellised pikad küüned nagu kullil (Pr) (Välimuse kirjeldus vastab täielikult kuradiema (vt. § 121 ja 122) omale ja tuletab elavalt meelde баба-яга ja Hexe kirjeldusi; ka lätis ragana 'Hexe' esineb ühtlasi lastehirmutisena. Nentigem veel, et pikad hambad ja küüned on omistet Liivis sagedasti ka haldjaile ja nimelt karjaemale (vt. § 50, LRU I 93), metsaemale (§ 53, LRU I 99 ja 100), lehtedeemale (§ 55, LRU I 104) ja järvevaht Suur-Antsule (§ 62, LRU I 131). Vt. ka nati kirjeldusi § 72 (LRU I 198)). Momm öeldavat lisaks tühma taipamatu inimese kohta (Kr). Ka lätis esineb mūma 'ein dummer, schweigsamer Mensch, der Tölpel, Trödler' ja mūmelis 'der Maulaffe' (ME); Dondangeni lätlased tunnevad lastehirmutist mommel(i)s ~ mummel(i)s. Eestis on Mulgimaa murdeis lastehirmutis mumm (Eisen, EM I 160; E. Kirj. X (1915) 7. Huvitav on nentida, et mumm ei esine sugugi Saaremaal, kuna harilikult liivi terminoloogial leidub ikka vasteid Saarest, kui pole tegu läti lainega). –Arvatavasti on siin tegu lainuga saksast,

kus alasaksa mõme = ülasaksa Muhme, Mummel jne. tõlgitseb lastekeeles algselt lihtsalt ema, kuid on saand ka kolli, eriti maja- või veevaimu, tähenduse (Vt. Grimm, DM³ I 457 ja 473; Meyer, Germanische Mythologie 130). Liiviski momm esineb mingisuguse hää emakese või abivaimuna järgmises loos.

MOMM-EMA KINGITUSED (S. 33)

Kord lapsed mängind liivas, suuri inimesi suvel pole olnud kodus. Lapsed läind tülli, ja säääl korruga tulnud künkast välja selline vana must naine kõvera nina ja pikkade küüntega. Suuremad lapsed joosnud ära ja üksainus pisikene jäänd sinna, kukkund liivasse maha, suu liiva täis, et ei saa nutta kah enam. Siis see vana naine urgitsend oma küüntega liiva suust välja, võtnud lapse sülle, andnud talle kaks sellist hõberubla, kus olnud veel aasad küljes (jutustaja ise polevat näindki selliseid) ja pannud helmeid talle kaela. (Jutustaja ema näind veel neid helmeid, olgugi et sellest loost on mööda juba mitu inimpõlve: üks helmes olnud valge, teine selline punane, iga helmes traadi sees, sõlm vahel.) Ja see vana naine öelnud lapsele: „Ära sina mind karda kunagi! Mina olen mom-äma. Kui sa mind näed, siis tule aga juurde.”

Teisel nädalal kord see laps istund säääl künkal hoopis üksi. Säääl tulnud mom-jema, toond kaks küünlajalga ja ütelnud, et neid tuleb vaja lapse vanema venna puusärgi pääle. Laps viind need koju, ja mõtelge, teisel nädalal vend surnudki ära. – Pr 121.